

اگر خداوند برای این نوشتار، ثوابی در نظر گرفته است، آن را به روح پدر و مادرم تقدیم می‌کنم.

پیشگفتار

دلایل اهمیت تاریخ اندیشه

بررسی و سیر در اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان موجب آشنایی دانشجویان و پژوهشگران با تحول و تکامل نظریه‌های اقتصادی مسلمانان در بستر تاریخ، درک تأثیر شرایط اجتماعی، سیاسی و ساخت دوران‌های تاریخی بر اندیشه‌های آنان، توجه به میراث ارزشمند گذشتگان، که مغفول مانده است، می‌شود. از سوی دیگر این دست مطالعات، جامعه عملی-دینی ما را در جهت دستیابی به طرح جامعه مطلوب اقتصادی، زمینه‌سازی برای انجام مطالعات تطبیقی و یافتن میزان تأثیر کوشش‌های علمی متفکران مسلمان بر تمدن مغرب‌زمین یاری می‌رساند. از طریق مطالعات تاریخ اندیشه، ملاک‌ها و معیارها، اهداف، حساسیت‌ها و به طور کلی ویژگی‌های اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان شناسایی می‌شود. تاریخ اندیشه، ابزار نظریه‌پردازی است. بازنگری آن و درس‌آموزی از آن در دستیابی به الگوهای برای دنیای معاصر کمک می‌کند.

یکی از منافع مطالعات تاریخ اندیشه، چگونگی تعامل اندیشمندانی مانند فارابی، ابن‌سینا و ابن‌خلدون با قرآن، روایات و سیره در تبیین حکمت عملی و تحلیل شرایط زمان خویش است، امری که برای مسلمانان امروزی نیز می‌تواند راهگشا باشد. با مطالعه این ادبیات، نویسندگان معاصر می‌تواند متوجه شود که چگونه یک ذهنیت اسلامی در طول تاریخ گسترده اسلامی و در مناطق مختلف پاسخ‌های مقتضی به شرایط اقتصادی گوناگون و در حال تغییر داده است. فهم تاریخ اندیشه نیازمند فهم نکته فوق است.

در نتیجه، اطلاع از نحوه تعامل با منابع دینی و درک غنای اندیشه مسلمانان در قرون گذشته می‌تواند برای مسلمانان امروز نیز الهام‌بخش باشد و تلاش برای ایجاد تمدن جدید بر اساس الگوهای اسلامی و منطبق با شرایط جدید جهانی را تقویت نماید.

یکی از منافع بسیار ارزشمند مطالعات تاریخ اندیشه، و به ویژه تاریخ اندیشه متفکران مسلمان، دوری از جزم‌اندیشی است. بسیاری از تفکرات بوده‌اند که امری کاملاً دینی محسوب می‌شدند و مخالفت با آن‌ها خروج از دین تلقی می‌شد و بر همین اساس انسان‌های بزرگی متحمل رنج‌های زیادی از این بابت شدند و جامعه دینی از این مسیر با آسیب‌های فراوانی مواجه شد، اما امروزه تفکر رقیب که زمانی متهم بود، جایگزین آن شده است. دیگر اینکه، از مطالعه تاریخ اندیشه می‌توان نقبی به علل عقب‌ماندگی مسلمانان زد.

اما تنها فایده سیر اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان در موارد یاد شده، که نوعاً با زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و غیره مشترک است، خلاصه نمی‌شود؛ بلکه سیر اندیشه‌های اقتصادی اندیشمندان مسلمان از ویژگی دیگری نیز برخوردار است.

ادبیات اقتصاد اسلامی در دوران معاصر جوان و نوپا محسوب می‌شود و تا رسیدن به بلوغ علمی و توان رقابت با سایر مکاتب اقتصادی مسیریابی را باید طی کند. یکی از زمینه‌های مطالعاتی که در این راستا به عمق و غنای این دست مطالعات کمک می‌کند، سیر اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان است. در واقع سیر اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان، اثبات ریشه‌داری اقتصاد اسلامی است. از دل این مباحث، اندیشه‌های مکتبی بیرون می‌آید. دیدگاه‌های اهل حکمت و تصوف ناظر به هدف، انگیزه فعالیت، تعریف سعادت و غیره است که به تبیین فروض پایه‌ای، اهداف و قیود اقتصادی می‌پردازد و جایگاه انسان را در اقتصاد مشخص می‌کند و دیدگاه فقهی به تبیین جزئی عناصر مکتب اقتصادی می‌پردازد. در نتیجه، این مباحث در حکم سند بر استقلال مباحث اقتصاد اسلامی و اصالت و ریشه‌داری آن است. این تلاش‌ها بدان امید صورت می‌گیرد که بتوان منابع و مآخذ مورد نیاز جهت تکمیل بنای عمارت اقتصاد اسلامی را به دست آورد.

اگرچه نمی‌توان از مکاتب اقتصادی به گونه‌ای متمایز در آن قرون سخن گفت، اما تفاوت رویکردها در این زمینه مشهود بوده، قابل پیگیری است. سه رویکرد اهل حکمت، تصوف و فقه در این نوشتار دنبال شده است.

اگرچه در ۱۴ قرن گذشته، کوشش‌هایی در زمینه اقتصاد اسلامی در منابع تفسیری، فقهی، تاریخی، حدیثی و غیره انجام شده، اما کار منظم در زمینه اقتصاد اسلامی صورت نگرفته است. معمولاً مطالعات امروزی در مورد تاریخ اندیشه به مطالعات برخی از شرق‌شناسان، اندیشه‌های سیاسی - اقتصادی گروهی از دانشمندان مسلمان مانند ابن خلدون و مقریزی و تک‌نگاری‌های برخی از نویسندگان مسلمان درباره متفکران گذشته منحصر است. صرف نظر از تلاش‌های برخی از نویسندگان مسلمان، تاکنون کتابی جامع پیرامون تاریخ تفکر اقتصادی مسلمانان به نگارش در نیامده است. به نظر می‌رسد انجام تحقیقی جامع در موضوع تاریخ اندیشه‌های اقتصادی مسلمانان، نیازمند کاری گروهی از سوی محققان است. تنوع گسترده زبانی از عربی، فارسی، اردو، ترکی و غیره تا انگلیسی و فرانسوی و امکان محدود نویسندگان از این حجم از مطالعات، ضرورت کاری مداوم و گروهی را بیش از پیش عیان می‌کند. با ورود اقتصاددانان حرفه‌ای به صورت جدی‌تر به نوشته‌های اصیل این اندیشمندان اسلامی و تبیین تحلیلی از آن دیدگاه‌ها، نگارش پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی در این موضوع نوید شکوفایی این بخش از ادبیات اقتصاد اسلامی را می‌دهد. بدین ترتیب انتظار می‌رود در آینده مطالعاتی جامع در مورد حیطه عمل و روش‌شناسی اندیشه اقتصاد اسلامی صورت پذیرد.

طرح تاریخ اندیشه

درس «تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان» برای اولین بار در دانشگاه مفید به سال ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸ طرح و در سال ۱۳۷۹ به وسیله اینجانب در همان دانشگاه اجرایی شد. ابتدا بر اساس گزینشی از کتاب *مناهج الباحثین فی الاقتصاد الاسلامی* و مطالعات شخصی این درس ارائه و به مرور زمان مطالب تکمیل شد.

گروهی از اساتید دروس اقتصاد اسلامی در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ تلاش

کردند تا رشته اقتصاد اسلامی در مقاطع دانشگاهی تعریف شود که در نهایت در دو مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به تصویب وزارت علوم رسید. در مقطع کارشناسی، درس «تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان» و در مقطع کارشناسی ارشد نیز درس «تحلیل تطبیقی اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان» در این مجموعه عناوین درسی گنجانده شد. اما فقر منابع، تدریس را مشکل می‌کرد؛ در نتیجه، رغبت چندانی برای تدریس در این دو ماده درسی مشاهده نمی‌شد. اکنون که در مرحله بازنگری عناوین درسی رشته اقتصاد قرار داریم، درس «سیر اندیشه اقتصادی متفکران اسلامی» به ارزش دو واحد درسی به تأیید شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی وزارت علوم رسیده است. سرفصل‌های پیشنهادی این درس را اینجانب تهیه کردم و در تاریخ ۱۳۹۳/۱۲/۲۰ در جلسه آن شورا طرح و بررسی و با اصلاحاتی تصویب شد.

در سال ۱۳۹۱ تدوین کتاب *سیر اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان* را برادر ارجمند جناب دکتر مرتضی عزتی، مدیر گروه اقتصاد «سمت»، به اینجانب پیشنهاد کردند و اکنون خوشحالم که این کتاب در حال انتشار است.

چرایی عدم بیان دیدگاه معصومین

یکی از پرسش‌هایی که مطرح می‌شود این است که چرا در این کتاب به بیان تعالیم اقتصادی قرآن، پیامبر و امامان معصوم پرداخته نشده است. چندین پاسخ برای این پرسش وجود دارد:

نخست اینکه، این نوشتار پیرامون اندیشه اقتصادی اسلام نیست. هنگامی که سخن از اندیشه اقتصادی اسلام می‌شود منابع قرآن و سنت به معنای وسیع کلمه مطرح می‌شود. تعالیم اقتصادی قرآن و سنت بحث از اندیشه اسلام در اقتصاد است، به عبارت دیگر سخنان معصومین خود سند دینی است، اما هنگامی که از اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان سخن گفته می‌شود بیان دیدگاه افرادی است که با الهام از تعالیم دینی بر اساس برداشت شخصی خویش نظر داده‌اند و دیدگاه آنان جنبه منبع دینی ندارد.

دوم اینکه، تعالیم اقتصادی قرآن و سنت به معنای وسیع کلمه، نگاهی جاودانه و جهان‌شمول می‌باشد، ولی نظرات اندیشمندان مسلمان دیدگاه‌هایی مبتنی بر نگرش دینی و تفسیر ویژه متفکر از دین از طرفی و مبتنی بر شرایط زمانی و مکانی از سوی دیگر است.

سوم اینکه، بررسی تعالیم اقتصادی قرآن و سنت نیازمند روشی اجتهادی است، در حالی که بررسی سیر اندیشه متفکران چنین ویژگی‌ای ندارد. این مسئله موجب حساسیت زیادی می‌شود؛ زیرا سخن از تعالیم اقتصادی قرآن و سنت، بحث از دین است و در نتیجه، نیازمند بررسی جامع و همه‌جانبه می‌باشد، در حالی که بررسی متفکران مستند به برخی از کتب مرتبط بوده و کاری متفاوت است.

چهارم اینکه، پرداختن دقیق به تعالیم اقتصادی کتاب و سنت خود بحثی مستقل و مفصل بوده و نیازمند تدوین کتاب یا کتاب‌های دیگری است. نتیجه اینکه، مباحث تعالیم اقتصادی قرآن و سنت در سطحی متفاوت از متفکران مسلمان باید بررسی شود که بر این اساس، تعالیم اقتصادی معصومان نیز در این نوشتار هم‌ردیف با متفکران ذکر نشده است.

ضرورت گزینش و بیان معیار

یکی از پرسش‌های رایج، معیار گزینش تعداد محدود متفکران از میان تاریخ طولانی است. شارل ژید و شارل ریست (۱۳۷۰، ص ۱۴) به درستی گفته‌اند که تقسیم دوره‌های تاریخ عقاید بر اساس هر معیاری باشد باز از جنبه‌ای دیگر قابل بحث است. زیرا معیار کاملاً علمی مشخصی جهت تمایز میان دوره‌ها وجود ندارد و تا اندازه‌ای مطالعات و نگرش شخصی به ویژه در مباحثی که پیشینه قابل اتکای چندانی وجود ندارد، مؤثر است.

پرداختن به تمامی افرادی که در طول تاریخ در این زمینه ورود کرده‌اند، به دلایلی ناممکن است. اول اینکه هدف، تدوین کتاب منبعی برای یک درس ۲ واحدی است و توان محدود علمی و زمانی نویسنده در بررسی همه افراد دلیل دیگری است. بنابراین جز گزینش تعدادی محدود از متفکران چاره‌ای نیست.

در این گزینش، ارائه معیارهای روشن لازم است. در این نوشتار چند معیار در اولویت بندی افراد مهم بوده است. شخصیت علمی و میزان اثرگذاری نویسنده دو معیار از معیارهای این گزینش است. دسترسی به مکتوبات، شهرت و تقدم در طرح موضوع و یا طرح نسبتاً پخته آن نیز از جمله دلایل این گزینش محسوب می شود. از آنجا که متفکران در جهان اسلام از ملیت های مختلفی بوده و مکتوباتی به زبان های گوناگون نوشته اند و بررسی همه این افراد نیز ناممکن بوده است، با توجه به ایرانی بودن مخاطب، از معیارهای طرح برخی از افراد، ایرانی بودن نویسنده است. طبیعی است که اگر نویسنده اهل هند یا پاکستان بود ترجیح می داد تا از نظریات شاه ولی الله دهلوی و یا ابوالاعلی مودودی نیز ذکری به میان آورد. همچنین به دلیل بی توجهی یا بی اطلاعی نویسندگان تاریخ اندیشه متفکران مسلمان از دیدگاه های برخی شخصیت های شیعی و ضرورت تبیین آن، دیدگاه های برخی از افراد شیعی نیز مورد توجه قرار گرفته است.

همان طور که بیان شد از دلایل گزینش، تقدم طرح موضوع از سوی یک نویسنده است. نکته ای که در این مختصر طرح می شود و پاسخ آن باید در جایی دیگر پرداخته شود، عدم استمرار اندیشه اقتصادی مسلمانان است. تفکر اقتصادی در میان مسلمانان استمرار نداشته و به تأسیس علم جدیدی منجر نشده است. چرا علم اقتصاد در غرب ایجاد شد و توسعه یافت، اما با وجود توانمندی دانشمندان مسلمان در تبیین مسائل اقتصادی، که در متن کتاب آمده است، این علم در جوامع اسلامی شکل نگرفته است؟ این موضوع نیازمند بررسی مستقلی است، اما دلایلی مانند گستردگی جهان اسلام و در نتیجه اطلاع اندک متفکران مسلمان از دیدگاه های یکدیگر در اقصی نقاط جوامع اسلامی، عدم پیوستگی مطالعات متفکران در این زمینه و در نتیجه عدم نقد و بررسی دیدگاه ها، وجود خطرهای سیاسی-اجتماعی در طرح مسائل اقتصادی، فقدان ارزش گذاری به دانشمندان این رشته ها در مقایسه با جایگاه دیگر عالمان مانند فقیهان، حکیمان و طبیبان، کم توجهی به واقعیت ها و معضلات عینی از جمله عوامل عدم گسترش اندیشه اقتصادی بوده است. معمولاً اندیشه علمی جدید محصول تعامل علمی متفکران در برخورد با مسائل و مشکلات،

ارائه پاسخ‌های جدید، نقد و بررسی و ارزیابی آن توسط دیگر دانشمندان، شکل‌گیری مدارسی در این زمینه است، نکته‌ای که در علم فقه تقریباً تحقق یافته است. با اطلاعات پراکنده، غیرمنسجم، مقطعی و فقدان امنیت سیاسی-اجتماعی، سنت علمی شکل نمی‌گیرد و علوم اجتماعی رشد نمی‌کند. بر این اساس یکی از مسائلی که در میان نویسندگان شایع است تکرارنویسی است. این مسئله نیازمند تفصیل بیشتری است و به درک علل توسعه‌نیافتگی جوامع مسلمان کمک می‌کند.

روش تبیین و تحلیل

با توجه به معیارها و محدودیت‌های یادشده، دیدگاه‌های اقتصادی ۲۰ شخصیت در این نوشتار بررسی شده است. این افراد از طیف‌های مختلف‌اند. برخی فقیه، برخی فیلسوف و برخی از متصوفه‌اند. برخی روحانی و مبلغ دین و برخی نیز چنین نبوده‌اند. برخی سیاستمدار و برخی دیگر غیرسیاسی؛ برخی دارای منصب حکومتی و یا دارای مراوده‌های زیاد با دستگاه حکومت و برخی دیگر معارض با حکومت بوده و برای همین نیز متحمل سختی‌هایی شده‌اند. طبیعی است نوع دانش، جایگاه سیاسی-اجتماعی فرد و ویژگی‌های زمانه در نظریات متفکران اثرگذار بوده است. بر این اساس، قبل از بیان دیدگاه‌های هر شخصیت، شرایط سیاسی، اجتماعی و زندگینامه وی تبیین شده است.

ذکر این نکته لازم است که علم اقتصاد به معنای مصطلح محصول قرون جدید است و لذا توقع طرح مباحث اقتصادی به سبک جدید را از این متفکران نباید داشت. اما مباحثی که به عنوان دیدگاه اقتصادی بررسی شده‌اند جنبهٔ مکتبی و یا تبیین عینی داشته‌اند. در این بررسی صرفاً به یک جملهٔ خاص توجه نشده است، بلکه هرگاه ادعای اندیشهٔ اقتصادی شده نویسنده به طرح و بحث در آن موضوع اقدام کرده است.

دیگر اینکه، سعی شده تا هر آنچه بیان شده، مبتنی بر دانش زمان نویسندگان، وضعیت و شرایط زمانهٔ آنها باشد و از استعمال ادبیات جدید حتی‌الامکان خودداری شود. از این‌رو، در مواردی که امکان ارائهٔ تحلیلی بر اساس دانش جدید نیز وجود داشته، از به کار بردن آن ادبیات اجتناب شده و فقط همان تحلیل در آن چارچوب ارائه شده است. ضمن اینکه از هرگونه تحمیل عقیدهٔ شخصی اجتناب شده و سعی بر

درک آنچه بیان داشته‌اند بوده است.

نکته دیگر اینکه، در دورانی که مباحث اقتصادی جایگاه ویژه‌ای در اندیشه‌ها نداشته است و به دلیل شرایط زمانی مباحث نوعاً به صورت گذری و حاشیه‌ای طرح می‌شد، طبیعی است که نویسندگان کمتر از وجود این اندیشه‌ها اطلاع می‌یافتند و گاه بدون توجه، مطالب یکدیگر را تکرار می‌کردند. لذا تشخیص همه افراد و همه اندیشه‌ها و تعیین فرد مقدم سخت است. همچنین به دلیل یاد شده پیوستگی اندیشه‌ها در قرون گذشته مانند دنیای جدید نبوده است.

ویژگی نوشتار حاضر

خصوصیات این کتاب را می‌توان در چند محور بیان داشت:

۱. این نوشتار تاریخ اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان و نه تحلیل تطبیقی اندیشه‌هاست. توضیح اینکه، در مباحث این نوشتار بر حسب زمان به طرح نظریات اقتصادی اندیشمندان پرداخته شده است. در نتیجه، سیر موضوعی که از آن به تحلیل تطبیقی تعبیر می‌شود، مورد بحث قرار نگرفته است. در تحلیل تطبیقی به بررسی موضوعی مباحث پرداخته، نظریات اندیشمندان با یکدیگر مقایسه و سیر تحول و تکامل موضوعات دنبال می‌شود، در حالی که مباحث تاریخ اندیشه، شخصیت‌محور است.
۲. تأکید این نوشتار بر دنیای پیش از مدرن است و مباحث مربوط به دوران معاصر که نسبتاً مفصل نیز می‌باشد، در نوشتاری مستقل تبیین پذیر است.
۳. این کتاب مطابق با سرفصل‌های مصوب شورای تحول وزارت علوم در رشته اقتصاد است.

۴. سعی شده است تا فضای تاریخی - فرهنگی جهان اسلام از طریق بیان عصر هر نویسنده و شرایط سیاسی - اجتماعی وی تبیین و به ارائه سه جریان فکری تأثیرگذار بر تمدن اسلامی و سیر تاریخی آنها همراه با درگیری میان آن نحله‌ها پرداخته شود.

۵. از اختصاصات این نوشتار، معرفی برخی اندیشمندان ایرانی و تراش شیعی است. اگرچه جای دارد که بیش از این‌ها نیز به آن پرداخته شود.

۶. اندیشه اقتصادی برخی از افراد برای اولین بار مطرح شده است. افرادی مانند

ابوذر، صدوق، مفید، سیدمرتضی، شیخ طوسی، محقق حلی و محقق کرکی از این قبیل اند و برخی از افراد نیز مورد بازنگری و بازبینی قرار گرفته، تأمل جدیدی بر نوشته‌های آنان صورت گرفته و در نتیجه گاه نکات متمایزی از بیان دیگران ارائه شده است. افرادی مانند ابویوسف، ابوعمید، فارابی، ابن خلدون و مقریزی نیز از این قبیل اند.

۷. در پایان هر فصل سؤال‌هایی به منظور تأمل دانشجویان و تمرکز مجدد بر موضوعات فصل ارائه شده است.

۸. به سبب ارائه کامل دیدگاه‌های نویسندگان، حجم مطالب بیش از دو واحد درسی است.

تغییر نام کتاب

بر اساس ماده درسی که در دانشگاه مفید تعریف شده بود و همچنین عنوان درسی در رشته اقتصاد اسلامی نام «تاریخ اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان» برای این کتاب انتخاب شد، اما به دلیل تصویب عنوان «سیر اندیشه اقتصادی: متفکران اسلامی» از سوی شورای تحول وزارت علوم و انتخاب این کتاب به عنوان منبع درس یادشده، عنوان کتاب به *سیر اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان* تغییر یافت. بیان این نکته لازم است که اگرچه در عنوان مصوب درس «متفکران اسلامی» است، اما نویسنده ترجیح داد به دلیل بار متفاوت معنایی از کلمه مسلمان به جای اسلامی استفاده کند.

سیری در فصول کتاب

این کتاب در پنج فصل تدوین شده است. در فصل نخست به تبیین مفاهیم اساسی، دلایل و ضرورت بررسی تاریخ اندیشه‌های اقتصادی، روش‌شناسی مباحث، طبقه‌بندی رویکردهای اندیشمندان مسلمان به پدیده‌های اقتصادی، پیشینه‌ای از مطالعات انجام شده، منطق دسته‌بندی تاریخی و فصل‌بندی‌ها و در نهایت راهنمایی پژوهشگران در مواجهه با اندیشه‌های مسلمانان در قرون گذشته می‌پردازیم.

در فصل دوم، اندیشه‌های شش شخصیت مسلمان تا قرن چهارم هجری قمری بررسی شده است. قرن چهارم از دیدگاه بسیاری از مسلمانان پایان دوره رشد تمدن اسلامی و آغاز سیر فقه‌رایی آن به شمار می‌رود، اگرچه در این نکته نیز ملاحظاتی

وجود دارد. از میان صحابه رسول خدا (ص)، ابوذر که در دوره خلیفه عثمان ندای بازگشت به جامعه آرمانی پیامبر (ص) را سر داده است، موضعی آشکار را در برابر مسائل اقتصادی - اجتماعی جامعه خویش برگزید. از پنج شخصیت بعدی ابویوسف، ابو عبید، شیبانی و یحیی بن عمر فقیه‌اند. دو نفر اول سعی در تبیین مالیه عمومی داشته به بیان منابع درآمد و هزینه‌های دولت پرداخته و چگونگی دولت کارآمد و سالم را با توجه به عصر خویش تبیین کرده‌اند. اما وجه مشترک دو شخصیت بعدی تقابل با اندیشه‌های اقتصادی - اجتماعی متصوفه است، به علاوه اینکه مواضع یحیی بن عمر در زمینه سازوکار بازار و دخالت دولت نیز تبیین شده است. آخرین نفر، فارابی، فیلسوف و حکیم ملقب به معلم ثانی است. وی به تبیین جامعه ایدئال و ابعاد آن پرداخته است.

در فصل سوم به معرفی دیدگاه‌های نه شخصیت در فاصله زمانی قرن پنجم تا هفتم پرداخته شده است. پنج فقیه، دو سیاستمدار، یک حکیم و یک صوفی. در واقع سه رویکرد تمدنی در این فصل تبیین شده و همچنین نظرات دو سیاستمدار با اختلاف مشرب نیز آمده است.

در فصل چهارم که از قرن هفتم تا قرون اخیر ادامه دارد، پنج شخصیت مورد بررسی قرار گرفته‌اند. دیدگاه‌های محقق حلی، ابن تیمیه و محقق کرکی سه فقیه و دو شخصیت بزرگ تمدن اسلامی یعنی ابن خلدون و شاگردش مقریزی بررسی شده است. در اینجا آشکارا رویکرد فقهی و رویکرد تبیینی و تحلیلی به اقتصاد قابل ملاحظه و تفکیک است.

در فصل پنجم به سیری مختصر در ادبیات معاصر اقتصاد اسلامی پرداخته شده است. عنوان اقتصاد اسلامی در قرن بیستم ایجاد شد و ادبیات جدید آن در همین قرن رشد نمود. در نتیجه، بررسی زمینه‌ها و دلایل طرح و سیر تحولات آن در این فصل دنبال می‌شود. از میان مؤسسان اقتصاد اسلامی در دوران جدید به دلیل جایگاه رفیع محمدباقر صدر، مروری بر اندیشه‌های وی شده است. سپس به سیر اقتصاد اسلامی در دوران پیش از انقلاب اسلامی پرداخته، تمایز رویکردهای متفاوت اندیشمندان مسلمان به این مقوله تبیین شده است و در نهایت به نقش این نگرش‌ها در تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی اشاره شده است.

افراد و مؤسساتی در نهایی شدن این اثر نقش داشته‌اند. در ابتدا از همه مسئولان و دست‌اندرکاران محترم سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، به ویژه از جناب دکتر مرتضی عزتی که پیشنهاد تألیف کتاب را به اینجانب دادند، تشکر می‌کنم. همچنین از ناظر محترم علمی، استاد و دوست گرامی ام جناب دکتر یدالله دادگر، و ویراستار اولیه کتاب آقای امید سروری و در نهایت ویراستار نکته‌سنج سازمان «سمت» خانم عادلہ مشایخی قدردانی می‌کنم. این نوشتار بیش از هر چیز مدیون فضای علمی - اخلاقی حاکم بر دانشگاه مفید است. مؤسس گران‌قدر دانشگاه، حضرت آیت‌الله العظمی موسوی اردبیلی (دامت برکاته) با تأسیس این مجموعه علمی و تحمل مرارت‌های بسیار در جهت بارور نمودن آن، خدمتی بزرگ به جامعه علمی و حوزه‌های علمیه نموده است؛ خداوند بر عزت و برکات ایشان بیفزاید. امیدوارم این دانشگاه در راستای رسالت خویش بتواند با حفظ اصالت دینی به تبیین اسلام عقلانی - اخلاقی در دنیای معاصر بپردازد. همچنین از همسر عزیزم به خاطر ایجاد فضایی آرام در طول زندگی مشترک تشکر ویژه دارم.

در پایان قابل ذکر است به رغم همه تلاش‌ها به کاستی‌های این اثر معترف بوده‌ام و از همه خوانندگان عزیز و از اساتید و صاحب‌نظران محترم به طور خاص خواهشمندم تا نظرات خویش را بیان کنند و لغزش‌ها را تذکر دهند.

محمدرضا یوسفی شیخ رباط^۱

عضو هیئت علمی دانشگاه مفید

دهم بهمن ۱۳۹۴